

*Жанна Василівна Янко,
аспірант кафедри філософії Дрогобицького державного
педагогічного інституту ім. Івана Франка*

СОЦІАЛЬНЕ ПІЗНАННЯ: ДжЕРЕЛА ТА ЧИННИКИ

Суспільна практика, тобто вся культура, історія людства, неможлива без пізнання і перетворення об'єктивного світу і самого суб'єкта. Видатний вітчизняний філософ Павло Васильович Копнін у своєму глибокому дослідженні гносеологічних проблем наголошував, що мислення є суб'єктивним відображенням дійсності, є одним із способів пізнання людиною об'єктивної реальності, що «пізнання не по-рабськи йде за об'єктом, а творчо відображає його» (8, 107). Він називав факти необхідною умовою теорії, адже «факт – це форма людського знання, яка повинна бути вірогідною... В ідеалі фактами може бути лише вірогідне знання» (8, 199).

Соціальне пізнання оперує фактами, а не матеріальними об'єктами, як природознавство. Факт є вже чимось здійсненим, реальним, факт – це зроблене. Дійсна подія у житті людини, суспільства є предметом та об'єктом пізнання. Це може бути одне явище чи кілька дійсних явищ, або ж уся реальність, дійсність. Факт завжди постає як конкретне поняття, а не абстрактне. В процесі цілеспрямованого активного відображення об'єктивного світу свідомість людини відштовхується від фактів та керується ними, створюючи прототипи нових суспільних фактів та самі факти. Творення дійсності людською свідомістю – це закономірність, породжена суспільно-історичною практикою.

В результаті поєднання відчуттів та переживань суб'єкта можливим стає виплеск тих переплавлених фактів назовні. Факт є об'єктом і пізнання, і людської діяльності. Оскільки науковий факт, осягнутий людською свідомістю, описує фрагменти реальності мовними засобами, оскільки літературний текст можна вважати фактом соціального пізнання.

Специфіка соціального пізнання полягає в тому, що воно базується на суспільній практиці та є активним діяльним процесом засвоєння суспільного життя різними формами суспільної свідомості. Результати соціального пізнання (зокрема наукова, публіцистична та

художня література) відображають в ідеальній формі соціальну дійсність і разом із тим відбивають її об'єктивні закономірності з проекцією на наступні суспільні зміни та перетворення. Твори літератури стають фактом соціальної реальності як наслідок суспільної активності людини.

Оскільки суспільство структуроване, структурованим є і духовне життя. Але в духовних процесах немає різкого протиставлення соціально визначених структурних елементів (компонентів). Ідеї і прагнення різних верств суспільства можуть відображатися і на рівні суспільної психології, і на рівні ідеології. Більше того, сформовані сукупною думкою еліти конкретної соціальної верстви, ідеологічні концепції можуть бути запозичені іншим соціальним шаром і пристосовані для інших обставин.

Суспільна свідомість конкретизує об'єктивні та суб'єктивні відносини за певних реалій у суспільному розвитку. Вона є сукупністю поглядів, уявлень, ідей, настроїв, що характеризують суспільне життя та певні сторони індивідуальної свідомості членів окремого суспільства. Структура суспільної свідомості залежить від того, наскільки глибоко занурюється людина (суспільство) у реальну дійсність. У процесі усвідомлення суспільного буття воно відображається спершу на емпіричному рівні, а потім і на теоретичному. На чуттєвому рівні сприйняття суспільного життя виникає і формується буденна свідомість, детермінована матеріальним становищем її носіїв. Цей первинний етап засвоєння членами суспільства реальності є суспільною психологією, яка не дає змоги зрозуміти *об'єктивні закономірності* поступу суспільства, не дозволяє теоретично обґрунтувати дії окремої соціальної верстви.

Важливо наголосити, що в процесі соціального пізнання відіграють неабияку функціональну роль міфологеми, котрі засвоюються підсвідомістю і постають надійною зброєю в процесі маніпулювання свідомістю як окремої людини, так і груп населення, а то й цілого суспільства. Оскільки поняття міф і міфологема багатозначні, то слід обмежитись одним визначенням. Міф є вигадкою у *словесній* формі, у *сказаному* слові втілюється щось вигадане. Тоді постає питання: з якою метою створюється міф? Численна література, яка досліджує міф як літературну форму (Л.Гінзбург, А.Дорошевич, А.Гулига, В.Пискунов, І.Панченко, В.Скуратівський, Н.Міщенко, Ф.Волков, В.Пахаренко) та як форму

суспільної свідомості (О.Лосєв, Ф.Кессіді, В.Шинкарук, О.Донченко). Міф поширюється у суспільній психології, обростає новими значеннями, ці доповнення часто зумовлені свіжими життєвими проявами. В міфічних образах реалізуються інтереси та потреби суспільної людини, міф постає засобом творення і розвитку духовної культури суспільства. Розглядаючи генеалогію міфу, Олексій Федорович Лосєв наголошував, що міф не є буття ідеальне, але – життєво відчутна речовинна реальність, до тваринності тілесна дійсність (див. 19,14). У міфі людина як соціальна істота виражає надію на формування прогресивного суспільного порядку, утверджує сподівання на співбуття, позбавлене соціального зла, страждання. Міф є відображенням, переживанням людиною буття *соціального*. Адекватність цього відтворення залежить, зокрема, від того, наскільки чітко в системі знання сформульовані, виражені об'єктивні принципи життєдіяльності суспільства, наскільки правильно осмислені та зафіксовані в теоретичній формі роль і місце цих принципів у реальному соціально-історичному процесі (3,8-26). Міф, яким керується людина, може бути гуманістичним, високим або низьким, навіть ворожим для неї. Міфи та міфологеми поширюються умисно; і, створений іншими й насильницьким способом нав'язаний кожному соціальному індивіду або цілому суспільству, міф буде негативно відбиватися на житті певних груп (чи груп) суспільства.

Ідеологія як теоретична свідомість є сукупністю найважливіших ідей, що вироблені на певному етапі розвитку суспільства передовими представниками суспільного шару. На відміну від психології, вона не стихійна, теоретично систематизована окремими суспільними групами. Їй годиться бути виваженою, науковою, об'єктивно зумовленою. Це яскравий вияв процесу соціального пізнання і відображення уявлень про перспективу подальшого розвитку суспільства.

Оскільки факти соціальної дійсності осмислюються і фіксуються в теоретичних творах, науковий аналіз останніх може бути найкращим джерелом для усвідомлення процесу суспільного пізнання. Отже, називаємо ланцюжок: об'єктивна дійсність – її відображення на рівні суспільної психології – її відтворення в ідеології на теоретичному рівні – подальше розпредметнення теорії суб'єктом.

Наскільки ідеологія науково вивірена і строго витримана в теоретичному плані? Відповідь можна знайти, обов'язково взявши до уваги як конкретний етап розвитку суспільства, так і функціонування його духовної структури (чи суспільство на піднесенні, чи в ньому *переважають передові* соціальні верстви та їх ідеї *чи навпаки*). Наскільки об'єктивно зумовлені ті ідеї, що запозичуються з інших культур? Де вони знаходять відгук і на чому базуються: на об'єктивних чинниках чи на суб'єктивному, на волюнтаризмі?

Зіткнення ідеологій у суспільстві виявляється різними формами і засобами: в теоретичних трактатах, у розробці і впровадженні концепцій конкретної діяльності (сфери), у формах і стилях літератури та мистецтва, в публіцистиці, в масовій свідомості. Кожен автор як син свого часу перебуває під тиском об'єктивних обставин, які він переосмислює і викладає у своїх творах залежно від власних суб'єктивних рис: таланту, свідомої політичної заангажованості (чи її відсутності), відчуття причинно-наслідкових зв'язків суспільного життя, ерудиції, нарешті, сумлінності. Від таких чинників залежить, наскільки все те, що написав автор, буде відповідати істині.

Якими були обставини суспільно-історичного характеру і яким чином вони відбилися у свідомості представників різних соціальних верств і на емпічному, і на ідеологічному рівнях, спробуємо пояснити на прикладі оповідання Івана Франка «Свинська конституція», написаного в 1896 році і присвяченого пам'яті старого селянина Антона Грицуняка. Іван Франко на початку твору зауважує, що це оповідання не є його власною духовною працею, а що переказував ту подію справжній чоловік, який на час написання «Свинської конституції» був ще живим. Автор готує читача до сприймання твору як *звичайного факту*, але це лише засіб соціальної комунікації. Письменник долучається до процесу осягнення духовного життя свого суспільства та залучає до нього і читача через художнє слово. Як слушно зауважує К.П.Шудря, «класична література XIX століття своєю прозорливістю зуміла, наприклад, не лише розпізнати соціальні зрушення і явища, які виходили на авансцену історичного життя, але й передбачити прелюдію народження «нових людей», провісників майбутнього. У відображенні особливостей різних соціальних типів класової психології мистецтво виявилось значно оперативнішим від соціально-філософської і психологічної думки» (12, 188).

В примітках до оповідання «Свинська конституція» сказано, що в 1900р. твір у скороченому вигляді увійшов до книги під назвою «Антін Грицуняк», його життя та смерть і спадщина, яка по нім лишилася для нас», де була відсутня вступна частина від особи автора. Через це оповідання книги було конфісковано. «У другому виданні цієї книги... в текст запиту вмонтовано і саме оповідання. Йому передує такий текст: «1896р. появилoся у віденському тижневику... за підписом д-ра Івана Франка оповідання п.з. «Свинська конституція», розказане стареньким галицько-руським селянином із Черниховець Збарзького повіту.

Всі, що бодай дещо чули про цісарсько-королівську конституцію австрійську, а властиво про її галицьку відміну, ще пам'ятають те величезне враження, яке на них справило оповідання простого галицького селянина, де він так добре та правдиво схарактеризував нашу славетну галицьку конституцію, під тягарем котрої пропадають його брати, галицькі селяни» (11, 470-471).

Як виглядала тодішня соціальна дійсність у строгому документальному оформленні? «Енциклопедія українознавства» свідчить: «Економічні умови були несприятливі. Не зважаючи на скасування панщини, провід в економічному житті й далі був у руках польської шляхти... Через поділ господарств майже половина селян не могла вижити із своїх наділів; вони мусли йти на заробітки до польських панів і попадали в повну від них залежність...» (7, 486). Що з того, що 17 квітня 1848 р. у Відні цісар підписав закон про знесення панщини, звільнення селян від повинностей і надання їм волі? Проголосили закон на Великдень, 22 квітня того ж року. «Скасування панщини викликало великий ентузіазм на селі української Галичини й запевнило династії Габсбургів лояльність селян на наступне півстоліття» (4, 164). Але впродовж того півстоліття сталися події, що змусили Австрію вдатися до радикальних засобів. Після поразки Австрії у боротьбі з Італійським П'ємонтом було спішно повернуто досить обмежену конституцію 1860 року і проголошено нову конституцію 20 жовтня цього ж року. Василь Верига, знаний дослідник з діаспори, наголошує, що в Галичині, «де всевладною була польська адміністрація, конституційні права не мали значення для українців» (4, 179). Австрійська конституція в статті 19 закону про загальні права громадян від 21 грудня 1867 р. заявила про

рівноправність усіх народів. Проте написане в конституції майже не втілювалося в життя, не реалізовувалися права гноблених.

Всі ці реалії осмислювалися і теоретично обґрунтовувалися провідними представниками соціально заангажованих інтелектуалів. Народовці в 1860-70-их роках орієнтувалися на народ та багато досягли для утвердження користування українською розмовною говіркою (бо й мовні проблеми були актуальними). Консервативні русофіли були менш демократичними в теорії, ніж народовці. Радикали найбільш соціально виправдано обстоювали інтереси українців, як вдало зауважує Орест Субтельний. Вже пізніше серед радикалів почали точитися гострі суперечки. В 1899 році, покинувши ворогуючих між собою радикалів, Іван Франко разом з Михайлом Грушевським приєдналися до оновлених народовців, яких очолили Євген Левицький та Володимир Охримович. Вони створили національно-демократичну партію, яка обрала помірковану ідеологічну орієнтацію, на відміну від двох інших партій, що знаходилися на різних кінцях ідеологічного спектру.

Під кінець століття набув значних масштабів рух українців Галичини за національну незалежність та соціальну справедливість, а селянські злидні нікуди не зникли. Франкове оповідання показує, як міцно вкоренилася кріпацька психологія в галицьких селянах. Читачеві видно, як ще дошкуляє селянинові та офіційно скасована, а на практиці дійсна, панщина, як заважає страх не працювати на панщині, бо доведеться заплатити дорогою ціною, а то й власним життям (чи долею своєї родини). Тому Грицуняк не може погодитися з поведінкою свого приятеля, який каже, що йому добре ведеться: „Подумай лише: панщини вже відколи не робимо, перед законом всі ми рівні, чи пан, чи хлоп, ну та й конституцію, спасибі їй, маємо“ (11, 9). Справді, формально конституція та гарантії в ній гарно виглядають, але в дійсному житті вона служить інтересам правлячих верств, а селянам вона не принесла ніяких змін. Конституція – це офіційний документ, який створили панівні стани суспільства, щоб *і надалі зберегти спокій між паном та хлопом*. І коли придивитися пильніше до щоденного життя селянина, то видно, що ті права – лише на папері записані, лише на папері мають служити людині, а насправді „вони так, як ті крамські хустки – пускають фарбу, а та фарба потім бракує пальці чоловікові“.

Тепер ми маємо справу з буденною свідомістю, тобто з суспільною психологією: вона осмислює конституцію зовсім не так, як ідеологія. Антон Грицуняк відкриває своєму приятелю очі на звичайний щоденний перебіг справ, з якими селяни змирилися. Насправді то авторська свідомість проливає світло читачеві на сприйняття довколишніх реалій. У «Свинській конституції» Франко вводить різних персонажів: Грицуняка, його приятеля, селянина та його дружину, двох скованих чоловіків, «невмолимого паниська», пана старосту, Бадені, шандаря та себе як учасника віча. Звісно, що Грицуняк висловлює авторське бачення тогочасних проблем селянського життя. Але селяни та їхні нелюдські умови життя не були чимось далеким для письменника. Іван Франко добре знав, що стоїть на перешкоді, хто заважає їм заробляти на прожиток. Простий селянин оцінює своє становище, виходячи з позицій буденної свідомості, народної мудрості. Осянути причини селянських негараздів на рівні психології замало. Потрібно глибоко зануритися у соціальну дійсність, проаналізувати її на теоретичному рівні. Соціальне пізнання повинне пройти через усі рівні суспільної свідомості, і в ньому має зафіксуватися об'єктивна дійсність у різних проявах. Письменник відображає у творі найтиповіші ситуації, що свідчать про соціальну несправедливість, незахищеність селянина, колишнього солдата чи взагалі звичайної людини, яку заколисує міфологема конституції. У творі протиставляється свідомість селянина і свідомість пана старости чи жандарма. Останні використовують конституцію у своїх інтересах і кривдять при цьому того, для кого вона повинна бути гарантом захисту.

Але автор твору так організує матеріал, що всі чинники соціального пізнання виявляються в діалектичній взаємодії. У «Свинській конституції» Франко відображає наслідки несправедливих для українців виборів до галицького сойму 1895 р. на прикладі селянина, який їздив до цісаря скаржитися на кривди, що терпіли селяни від Бадені, та на ті *ясновельможні соймові вибори*. Селянин просить, щоб йому замінили грошову кару в розмірі 50 ринських на 50 буків, бо старі буки він ще витримає. Він добре знає, що *новомодні буки* замість певної частини діла б'ють цілу людину, її сім'ю та бідне господарство. Пан староста не виконав прохання селянина. Автор з гіркою іронією пише, що тепер *усі рівні перед законом*, що буків немає. Ця думка йде від автора через його персонажа пана старосту.

Несправедливим є твердження, що штраф тепер для всіх однаковий, бо селянинові залишається «хвіба що з коліна випустити гроші». Селяни щоденно відчують ту «дійсну, живу конституцію». Тепер селянинові доводиться просити пана, щоб дозволив йому працювати на панщині і за це ще й принести йому хабаря. Такі дії зумовлені об'єктивними реаліями і осмислені буденною психологією селян. Проста людина мусить ще завидувати звичайній свині, бо «хлопська» конституція гірша від «свинської»: свиню не можна скривдити, а людину можна. Франко підводить читача до думки, що він, селянин, живе за конституцією, яка насправді є свинською, гіршою, такою, яка не захищає прав людини.

Літературні персонажі втілюють і виявляють особливі та характерні ознаки реальності, відображення останньої на рівні буденної свідомості та на рівні ідеології. В літературному творі яскраво відбиваються міфологеми, ті уявні конструкції, що поширюються та побутують в суспільстві. В художній літературі творчо відображається об'єкт соціального пізнання. Відображення включає в себе синтетичну діяльність людської свідомості, в якій виявляються процес і результати соціального пізнання. Адекватність відображення дійсності, суспільної психології, ідеології в літературі зумовлена об'єктивними та суб'єктивними факторами.

Література постає вторинним елементом у процесі соціального пізнання, в ній виражаються *пізнавальні зв'язки* суб'єкта та об'єкта, в ній відображаються досягнуті письменником об'єктивні закономірності суспільного життя. Як компонент духовної сфери, література не лише відтворює вже наявне, але й активно впливає на функціонування суспільних процесів, на існуючу суспільну дійсність, а навіть прогнозує нові факти майбутнього соціального розвитку.

Письменник як суб'єкт соціального пізнання оперує фактами, об'єктивними реаліями (частиною яких є сам), звертається до літературних текстів своїх сучасників, опирається на власний практичний досвід, переконання, здібності, талант. Не останню роль у процесі відтворення фактів життя та їх втілення в художньому слові (чи взагалі засобами мови) відіграє індивідуальна свідомість автора. Чільне місце в процесі соціального пізнання займає духовний світ інтерпретатора (яким є письменник) фактів дійсності; *тлумачення* великою мірою залежить від особистості митця. Важливим також є аспект розуміння, адже, як наполягав Олександр Потебня, думка

ніколи не передається від одної людини до іншої (від автора до читача): слово *лише зроджує в душі іншої людини подібне до того, що говорив автор*. Керуючись герменевтичним методом інтерпретації текстів, можна долучитися до процесу пізнання твору та духовного життя минулої епохи.

Слово виражає сутність духовності митця, який перебуває у вирі соціальних настроїв та ідей. У художньому слові формулюються та відображаються щаблі й специфіка філософського осягнення матеріальної та духовної сутності суспільних процесів. «Слово поставало як фіксація нових реалій, *внутрішня* вияву вищої сили, як вираз піднесення індивідуального духу, воно було формою переливу почуттів від серця до серця, виявляло реальність буття у складних соціальних процесах» (2, 42).

Художній твір сприяє стану переконання, бо завжди сприймається як дійсність. Чим пояснюється те, що один і той самий факт різні люди описують чи оцінюють по-різному? „Очевидно, через наявність різних каналів зв'язку, через первинну установку людини щодо тієї чи іншої інформації та її осягнення“ (5, 126). Людина виражає у слові те, що прагне сказати, втілити в життя, а міф буквально означає *слово*. Слово є носієм інформації, і оскільки слово є соціальним продуктом, то залучається до процесу соціального пізнання. Інформація може бути повною або неповною, конструктивною або руйнівною, гармонізуючою або деформуючою. Існує інформація, що необхідна для оприлюднення, яку повинен отримати реципієнт за певних обставин, бо інакше викривляється істинна. У художньому творі автор узагальнено відображає дійсність, події суспільного процесу. Коли автор відтворює частково чи неповно сучасні йому реалії, то увесь твір матиме негативне спрямування, він буде вводити в оману читача. Автор пише про *важливе для нього* і при цьому розраховує, що це буде *не лише зафіксоване, але й прочитане*. Соціальна функція неправдивого твору є деформуюча, справжній твір відображає різні прояви суспільної свідомості. Хибна думка породжує помилкове, неадекватне дійсності уявлення про відображуваний об'єкт, ця думка втілюється у художньому слові, і тоді поряд із правдивим словом починає жити і ширитися неправда, брехня. Таке свідоме розповсюдження спотвореного йде від окремих суб'єктів соціального процесу, які є носіями певної ідеології. Інформація, що сприймається людиною, може бути ідеологічно забарвлена чи

нейтральна, „ідеологічно спрямована інформація може бути однозначною (або близькою) з ідеологічними установками реципієнта, але може бути й ворожою, неприйнятною. Саме тому ставлення до слова-інформації буде неоднаковим, диференційованими“ (1, 79).

Ставлення до інформації, яка надходить із художнього твору, залежатиме від автора, від змісту її та форми викладу і від читача. В духовному житті суспільства існують офіційні та неофіційні міфи, що виражають офіційну та неофіційну ідеологію. В залежності від статусу ідеології відбувається залучення індивіда до суспільної активності, до пізнання ним соціальної дійсності. В мистецтві, художніх творах знаходять своє втілення різні ідеології, суспільна психологія, наукові досягнення, міфи та міфологеми. Основою для творчого відображення все ж є соціально-історична реальність. Соціальне пізнання відбивається на всіх рівнях суспільної свідомості: ідеології, психології, в міфі, в офіційному документі, в науковому дослідженні, в епістолярії, в художньому творі.

1. Біленко Т. Феномен слова в християнському культурі України. – Дрогобич, 1993.
2. Біленко Т., Колодний А. Християнство, духовність і феномен слова в культурі Київської Русі (історико-філософський аспект) // Гуманізм і духовність у контексті культури. Кн. 2. – Дрогобич, 1995.
3. Бойченко І.В., Куценко В.І. Значение исторического материализма для обоснования принципов социально-научного познания // Социальное познание: принципы, формы, функции. – К., 1989.
4. Верига В. Нариси з історії України. – Львів, 1996.
5. Донченко О. Концепція соціальної психіки суспільства // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 1-2.
6. Дорошевич А. Миф в литературе XX века // Вопросы литературы. – 1970. – №2.
7. Енциклопедія українознавства. Загальна частина (Реприятне видання 1949р.). – К., 1995.
8. Копнин П.В. Диалектика как логика и теория познания. Опыт логико-гносеологического исследования. – М., 1973.
9. Лосев А.Ф. Миф. Число Сущность. – М., 1994.
10. Субтельний О. Історія України. – К., 1991.
11. Франко І. Збір. тв. у 50 тт. – К., 1979. – Т.20.
12. Шудря Е.П. Прогностическая функция искусства // Социальное познание: принципы, формы, функции. – К., 1989.

Жанна Янко. Соціальне пізнання: джерела та чинники. У статті розглядаються компоненти процесу соціального пізнання і зокрема аналізується наукова, публіцистична та художня література у

складних причинних зв'язках: з одного боку, вона вторинний елемент, бо відображає реальне життя, з другого боку, вона постає первинним фактом для подальшого осмислення соціальних процесів. Соціальне пізнання виявляється на різних щаблях, тому дуже важливо з'ясувати, як представлені наукові знання щодо суспільного розвитку, якими є соціальні теоретичні концепції, як реалії соціальної дійсності відбиваються різними формами суспільної свідомості (зокрема художньою літературою), які міфологеми функціонують у суспільстві (а також як вони творяться і використовуються різними верствами).

Жанна Янко. Социальное познание: источники и факты. В статье рассматриваются компоненты процесса социального познания и в частности анализируется научная, публицистическая и художественная литература в сложных причинных связях: с одной стороны, она вторичный элемент, потому что отображает реальную жизнь, с другой стороны, она предстает первичным фактом для дальнейшего осмысления социальных процессов. Социальное познание проявляется на разных ступенях, поэтому очень важно уяснить, как представлены научные знания по отношению к общественному развитию, какими являются социальные теоретические концепции, как реалии социальной действительности отображаются разными формами общественного сознания (в частности, художественной литературой), какие мифологеми функционируют в обществе (а также как они творятся и используются разными слоями).

Zhanna Yanko. Social cognition: sources and factors. The author deals with components of social cognition analysing scientific, publicistic and belles-lettres in complex causative connections: on one hand as a secondary element reflecting real life and on the other as a starting point for further cognition of social processes. Social cognition is revealed at different Stages, that's why it is important to investigate scientific knowledge in social development, the reflection of social reality by different forms of social consciousness, esp. fiction, mythologemes functioning in society and the way they are formed and used by its different strata.